

S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevica kasnog socijalizma

Tri romana Hrvoja Hitreca i televizijska serija o smogovcima, u režiji Milivoja Publowskog i u produkciji Televizije Zagreb, postigli su iznimno visoku popularnost te zbog svoje čitanosti i gledanosti obilježili djetinjstvo naraštaja koji je odrastao kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina u Hrvatskoj i drugim dijelovima Jugoslavije. U ovome radu analiza sadržaja tjednika Studio donosi podatke o recepciji serije i njezinom mjestu u tiskanim medijima i na televiziji, dok analiza sadržaja triju romana, učinjena iz gledišta povijesti svakodnevice i društvene povijesti, u književnom tekstu kao izvoru pronalazi brojne povijesne markere. Iako radnja uopće nije povezana niti s jednim službenim socijalističkim ritualom, razdoblje kasnoga socijalizma jasno je naznačeno u društvenom, gospodarskom i kulturnom kontekstu. Sve što je humorom ili ironijom rečeno ili pak izostavljeno, upućuje na duh vremena i na stajališta samoga autora o razdoblju u kojem su djela nastajala.

Ključne riječi: smogovci, Hrvoje Hitrec, televizija, dječja književnost, povijest svakodnevice, socijalizam, Hrvatska

U nedjelju, 4. travnja 1982., domaće je televizijsko gledateljstvo, vjerojatno i ne slu-teći u što se upušta, moglo sudjelovati u samom početku višegodišnje uspješne veze između književnosti, televizije i popularne kulture.¹ Toga je dana u sklopu emisije *Što nam kaže nedjelja*, dječjeg nedjeljnog prijepodneva Televizije Zagreb, negdje između 9.55 i 11.30 sati prikazana prva polusatna epizoda *Smogovaca*, jedne od najpoznatijih hrvatskih televizijskih serija. Konkurenciju je u tom trenutku na drugom programu predstavljala redovita emisija posvećena Jugoslavenskoj narodnoj armiji, koja se pod naslovom *Dozvolite da se obratimo* emitirala iz studija Televizije Beograd i tako ulazila u mrežu razmjene i zajedničkog oblikovanja programa Jugoslavenske radiotelevizije. Na drugom je programu emitiranje potom nastavljeno tek poslijepodne i to *Olimpijskom kronikom* koja je do Zagreba i hrvatskih odašiljača stizala iz Televizije Sarajevo,

1 „RTV-program“, *Studio*, 1982, 939, 36.

emisijom Televizije Novi Sad o stvaranju ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane, *Dnevnikom* Televizije Skopje, ali i kasnijom informativnom emisijom *Jučer, danas, sutra* Televizije Zagreb i *Pričama o džezu* iz iste kuće. No, *Smogovci* su ipak pripadali prvom programu na kojem je za njima slijedila beogradska emisija narodne glazbe, potom u podne tradicionalna nedjeljna poljoprivredna emisija, toga dana iz beogradskoga studija, a iz Zagreba dva sata kasnije *Jugoslavijo, dobar dan!*, također neizostavna informativno-zabavna emisija za iseljenike i radnike na privremenom radu u inozemstvu. Za mozaično i zabavno nedjeljno poslijepodne te je nedjelje zadužena bila televizijska ekipa iz Novoga Sada, njihove sarajevske kolege potom su za JRT i gledatelje Televizije Zagreb odradile prijenos utakmice između Sarajeva i Hajduka, a u 19.30 zajednički je nedjeljni jugoslavenski *Dnevnik*, kao dogovorenu jednotjednu posebnost i simbol televizijskoga zajedništva, emitirala tada dežurna Televizija Titograd. U udarnom večernjem terminu iz Zagreba je u eter puštena sedma epizoda dramske serije *Nepokoreni grad*, u kojoj književnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić preko Kupe odlaze na slobodni teritorij, među partizane. Zatim je emitiran novosadski *Sportski pregled* i kratke zagrebačke *Vijesti*, a program je završio u 22.05 sati, na vrijeme za odmor prije novoga radnog tjedna. Od drugoga je programa na ekranu u to doba ostao samo snijeg.

Televizijski je to dnevni kontekst premijere *Smogovaca*, nabijen više ili manje uočljivim značenjima koja se sama po sebi vrlo lako mogu prometnuti u teme opširnijih povijesnih i kulturoloških istraživanja. Međutim, konteksti koje otkrivaju serija i romani o smogovcima – malim stanovnicima velikih i smogom zagađenih gradova – upisani su i u njima samima i povezani su s razdobljem u kojem su nastajali. Između 1976. i 1989. Hrvoje Hitrec – tada književnik, scenarist, novinar Vjesnikove kuće i ravnatelj zagrebačkoga dječjeg kazališta Trešnja – objavio je tri romana o zgodama zagrebačkih školaraca, njihovih prijatelja i roditelja, a Televizija Zagreb (današnja Hrvatska televizija) između 1982. i 1989. u tri je sezone emitirala ukupno dvadeset i tri nove epizode televizijske serije za čiji su scenarij romani bili predložak. Riječ je svakako o zabavnom i ležernom sadržaju, namijenjenom mlađim i mladim čitateljima i gledateljima, no to ne znači da se u njemu ne odražavaju za tadašnje društvo aktualne teme. Štoviše, i romani i serija mogu biti zanimljiv izvor za društvenu povijest, povijest svakodnevice i povijest djetinjstva kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina, tim više što se bave svojim suvremenim trenutkom i to bez namjere da ga namjenski bilježe baš zato kako bi povijest ostala sačuvana.

Romani su bogati razasutim povijesnim markerima na temelju kojih se mogu rekonstruirati prakse kojima se bavi povijest svakodnevice – mnoge su već opisane u historiografskoj i srodnoj literaturi – ali i brojnim motivima i istinskim pokretačima radnje koji ukazuju na društveno-gospodarske prilike u zemlji.² Analiza sadržaja radi identificiranja povijesti – u ovome radu više na stranicama nego u minutama *Smogovaca* – postaje stoga zanimljiv zadatak jer se svodi na traženje nečega što nije hotimice

2 Radi sažetosti izlaganja poveznice između svakodnevice smogovaca i recentne literature iz područja humanistike navodit će se uglavnom u bilješkama i bez opširnijih historiografskih pojašnjenja u tekstu.

ostavljeno kako bi kao vjerodostojan povijesni izvor jednom bilo pronađeno. Takvo čitanje otvara prostor za analizu onoga što je u fikcionalnom izvoru rečeno, načina na koji je rečeno ili možda prešućeno. Slijedeći Dominica LaCapru, ono ne znači da se povjesničar mora usredotočiti samo „na sadržaj romana – na reprezentaciju društvenog života, likova, tema“ ili da povjesničar roman čita „zato što se može iskoristiti kao izvor koji nam pruža nekakve činjenice o prošlosti“, niti da je roman „primjeren povijesnom istraživanju dokle god ga je moguće pretvoriti u korisno znanje i informaciju“, kao ni da „književnost postaje nepotrebnom kada nam govori ono što možemo saznati iz drugih dokumentarnih izvora“. ³ Historiografsko čitanje romana podrazumijeva da „postoji nešto upitno u pristupu povijesti [...] koji u sebi ne uključuje roman i kao predmet proučavanja i samorefleksivno kao način pristupanja problemu same moderne povijesti“. ⁴

U povezivanju književnosti i televizije s historiografijom dodatna je karika analiza sadržaja tjednika *Studio*, časopisa novinske kuće Vjesnik iz Zagreba, koji je zbog obrade televizijskih, radijskih, filmskih i glazbenih tema izvrstan izvor za povijest medija i popularne kulture još od početka svojega izlaženja 1964. godine. ⁵ Osamdesetih je godina *Studio* prepoznat kao predstavnik i posrednik masovne kulture te, prema nakladi od oko 200.000 primjeraka po broju, kao vodeći hrvatski i treći jugoslavenski časopis u toj žanrovskoj kategoriji. ⁶ Godišta *Studija* od televizijske premijere *Smogovaca* 1982. do prikazivanja treće sezone 1989. i ukupno pet stotina stranica triju romana, a u mogućoj dubljoj analizi i jedanaest i pol sati serije, gradivo su s kojim se na radni stol može postaviti sraz fikcije i falcije u širokom hrvatskom i jugoslavenskom povijesnom okviru. Upravo je historiografsko polazište temeljno u ovome radu, posebno ono koje proizlazi iz zanimanja za povijest svakodnevice i društvenu povijest, pri čemu se tek rubno mogu zadovoljiti mogući zahtjevi koje bi na temelju uvida u iste izvore pred rad postavili kulturalni i medijski studiji ili znanost o književnosti. ⁷

3 Dominic LaCapra, „Povijest i roman“ (prijevod poglavlja iz knjige *History & Criticism*), *K. Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju*, 2, Zagreb 2003, 72, 73.

4 Isto, 64-65. Usp. kritički osvrt Mirjane Gross u *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 1996, 334-339.

5 Primjeri historiografske analize *Studija*: Ivan Dukić, „Studio' i 'Plavi Vjesnik' – pogled na istraživanja prodora i utjecaja zapadne popularne kulture u Hrvatsku (1963–1965)“, *Radovi* (Zavod za hrvatsku povijest), 29, Zagreb 1996, 331-348; Anita Buhin, „Ofsajd-zamka' za televiziju. Sukob nogometne i medijske politike u socijalističkoj Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih“, *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011-2013.*, ur. Igor Duda, Anita Buhin i Igor Stanić, Pula i Zagreb 2013, 89-107. Više o *Studiju* vidi u: Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005, 578-579, 792-793; Vesna Lamza, *Masovna kultura – Studio – čitatelji*, Zagreb 1985.

6 Lamza, *Masovna kultura – Studio – čitatelji*, 3, 9.

7 Ovaj rad dio je istraživanja vezanog uz projekt „Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma“ koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Iz književnosti na televiziju

U kasnom je socijalizmu Hrvoje Hitrec, pored dječjeg romana *Eko Eko* i nekoliko drugih djela, kod zagrebačkih nakladnika objavio tri romana o zgodama u Naselku i šire: *Smogovci* (Mladost, 1976.), *Smogovci i strašni Bongo* (August Cesarec, 1987.) te *Zbogom, smogovci* (August Cesarec, 1989.).⁸ Podnaslovi romana odaju ciljanu čitateljsku publiku jer redom je riječ o *romančiću za nešto stariju djecu i prilično mladu omladinu*, *romančiću za djevojčice i dječake, njihovu stariju braću i sestre, te za nove i stare fosile* te naposljetku o *romančini za sve uzraste ali posebno ipak za djecu i omladinu*. Posrijedi su svakako romani koji pripadaju žanru proze u trapericama.⁹ Hitrec pomoću humora ostvaruje važna obilježja dječje književnosti kao što su „spontanost, ležernost i nonsens“, ali humorom nudi i „dublju spoznaju svijeta“.¹⁰ Ispod svega tako ipak „tinjaju ozbiljna životna pitanja“, što je potvrda stanovite „angažiranosti“ autora te, valjda dodati, dobra podloga za povjesničarsko čitanje ovih romana.¹¹ Niz je romana hrvatske književnosti osamdesetih oblikovano „u dijalogu s popularnom kulturom i svakodnevicom“ te se djelomično oslanjaju na poetiku proze u trapericama, čak tematizirajući ponašanja tipična za društvo u ekonomskoj krizi.¹² Svega toga ima i u romanima o smogovcima, djeci iz gradske sredine zagađene smogom.

Tijekom osamdesetih snimljene su također tri sezone televizijske serije: Hitrecov roman iz 1976. ekraniziran je 1982. (pet epizoda) i 1983. (pet epizoda), a novi su nastavci na papiru i na ekranu istodobno predstavljani 1987. (šest epizoda) i 1989. godine (sedam epizoda).¹³ Usporedno pojavljivanje novih nastavaka romana i televizijske serije bio je ili neprimjetno dobro osmišljen potez ili možda ipak samo zgodna okolnost jer u nizu najčitanijih hrvatskih tiskanih medija nije vidljiv baš nikakav trag zajedničke marketinške akcije koja bi budila zanimanje čitatelja i gledatelja za nove nastavke. Nema ni tragova reklamiranja dodatnih popratnih proizvoda koji bi književno i televizijsko ostvarenje pretvorili u potrošački hit. U tom su smislu *Smogovci* popularnost stekli najviše zahvaljujući sebi samima, dobroj pripremi i umjetničko-produkcijskom radu, te uz pomoć nekoliko novinskih intervjua i članaka. U vrijeme emitiranja prve sezone prvi je roman već bio preveden na slovenski, češki i mađarski, a upravo je izlazilo njegovo treće hrvatsko izdanje.¹⁴ Međutim, do kraja osamdesetih niti jedan od romana

8 U devedesetima su slijedila još dva romana: *Smogovci i biće iz svemira* (Zagreb 1993) te *Smogovci u ratu* (Zagreb 1994).

9 Stjepan Hranjec, *Hrvatski dječji roman*, Zagreb 1998, 145-146.

10 Isto, 142, 146.

11 Isto, 143, 144.

12 Maša Kolanović, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Zagreb 2011, 289, 291.

13 Hrvatska radiotelevizija devedesetih je snimila još dvije sezone televizijske serije: osam epizoda (24-31) 1991. i sedam epizoda (32-38) 1997.

14 „Priča o Zagrebu“, *Studio*, 1982, 940, 30.

o smogovcima nije ušao na popis školske lektire, ali postojala je mogućnost njihove interpretacije među naslovima koji su bili slobodan izbor učenika.¹⁵

Osnovicu radnje čine zgrade i nezgode brojne obitelji Vragecovi, njihovih školskih prijatelja, susjeda i sugrađana, smještene u zagrebačko naselje s jasnim društvenim kontrastom između prostora urbanistički nereguliranoga Naselka i visina novoizgrađenoga Nebodera. Postupno likovi osvajaju ostatak grada, obližnje Sljeme, dvorice Hrvatskoga zagorja i jadransku obalu. Šestero braće Vragec – Dragec, Pero, Mazalo, Cobra, Štefek i najmlađi Buco – na početku se kreću u dobi od predškolskog uzrasta do ruba punoljetnosti, dok su u trećem romanu stariji trinaestak godina, upravo onoliko koliko je vremena proteklo između objavljivanja novih nastavaka. Primorana brojnošću obitelji njihova majka Melita kao udovica dio njihova djetinjstva provodi na privremenom radu u SR Njemačkoj, a ta je zarada ključna pri izgradnji i opremanju nove obiteljske kuće u kojoj će obitavati i Dragecova supruga Sonja i njihov sin Bongo, a privremeno i majčin brat – ujak Flek. U Naselku su i starosjedilac Papirus, konobarica Katica i njezin suprug Flaša, kasnije i Bonogova vršnjakinja Lora s roditeljima. U obližnjem Neboderu stanuje drugi dio ključnih aktera: Mazalova djevojka Dunja sa svojom majkom i ocem Žandarom, Štefekov vršnjak Dado sa svojom mamom i tatom Nosonjom te Dadina prijateljica i djevojka Marina s ocem, majkom i mlađim bratom Bimbom. Sumnjivim poslovima u ulici i okolici bave se Crni Džek i Kumpić, koji u kasnijim nastavcima pokušavaju voditi život na visokoj nozi uz gospođu Krištof, Flekovu suprugu, i njezinu kći Ninu, Džekovu odabranicu.

Na ekranu je likove utjelovila brojna i poznata glumačka ekipa, među njima i mnoga djeca koja su po prvi put glumila: Tomislav Štriga (Dragec), Ivica Zadro (Pero), Damir Šaban (Mazalo), Mario Mirković (Cobra), Željko Bilan (Štefek), Edin Osmić (Buco), Hermina Pipinić (mama Melita Vragec), Đorđe Rapajić (Nosonja), Mira Furlan (Dadina mama), Omer Alin (prvi Dado), Gorana Stepanić (Marina), Biserka Ipša (Marinina majka), Edo Peročević (Marinin otac), Ana Marija Petričević (prva Dunja), Ilija Ivezić (Žandar), Slavica Knežević (Dragecova supruga Sonja), Edvin Dautović (Bongo), Barbara Rocco (Vlasta), Slavko Brankov (Crni Džek), Božidar Koščak (Kumpić), Emil Glad (Flek), Sanda Langerholz (gospođa Krištof), Ksenija Pajić (Nina) i mnogi drugi. Autor scenarija je Hrvoje Hitrec, redatelj Milivoj Puhlovski, a urednik Pajo Kanižaj. Sudeći po novinskim komentarima te činjenici da su godinama snimani novi nastavci, televizijska je ekipa odradila dobar posao te je serija krajem osamdesetih bila druga po gledanosti iza dugovječnoga *Boljeg života* Televizije Beograd i uvjerljivo „jedna od najpopularnijih serija ikada snimljenih u našoj zemlji“.¹⁶ Konkurencija je osamdesetih bila vrlo oštra, čak i među serijama za djecu hrvatske proizvodnje (*Lažeš, Melita, Jelenko, Ne daj se, Floki*). Njima treba dodati poneku inozemnu dječju seriju (primjerice

15 O lektiri vidi: Marijana Hameršak, „Osnovnoškolska lektira između kanona i popisa, institucija i ideologija“, *Narodna umjetnost*, 2, 43, 2006, 95-113; o povijesti djetinjstva i književnosti vidi: Marijana Hameršak, *Pričalice. O povijesti djetinjstva i bajke*, Zagreb 2011.

16 Aleksandar Veljić, „Djeca Zagreba“, *Studio*, 1988, 1256, 15; „Vijenci i kaktusi“, *Studio*, 1989, 1335, 48.

čehoslovački *Tajanstveni otok*), hrvatske dramske serije (*Velo misto*, *Nepokoreni grad*, *Inspektor Vinko*) i cijeli niz serija različitoga žanra u američkoj, europskoj i australskoj produkciji koje se prikazivane u mreži JRT-a (*Dinastija*, *Dallas*, *Sokolov greben*, *Klinika Schwarzwald*, *Ptice umiru pjevajući*, *Sjever i jug*, *Vjetrovi rata*, *Zakon u Los Angelesu*, *Slučajni partneri*, *Inspektor Derrick*, *Marko Polo*, *Mučke*, *Allo, Allo!*).

Gledateljstvo je tada već bilo vrlo brojno jer je televizor, pretekavši hladnjak 1978., tijekom osamdesetih u hrvatskim kućanstvima bio najzastupljeniji uređaj poslije štednjaka: 1983. na stotinu kućanstava dolazilo je 86,4, 1988. 89,7 te 1990. 94,4 televizora.¹⁷ Dok je 1983. svaki četvrti ekran bio crnobijeli, do kraja desetljeća prevladala je slika u boji, poglavito među radničkim kućanstvima dok su poljoprivredna znatno sporije odustajala od crnobijeloga televizora. Program u boji Televizija Zagreb prvi je put emitirala 1968., no ustalio se tek 1975., tri godine po pokretanju drugoga programa. U Zagrebu je 1988. moguće bilo uhvatiti signal trećeg programa Televizije Zagreb (Z3) i Omladinske televizije (OTV). Uz granicu se mogao gledati program susjednih jugoslavenskih republika te talijanski, austrijski i mađarski programi. Antenama i pojačalima 1987. i 1988. pridružili su se kabelski prijem i satelitske antene, a tada započinje i ubrzano širenje videorekordera. Televizija je i dalje bila najmlađi masovni medij, televizor se potvrdio kao novo žarište koje okuplja ukućane, a ankete su pokazivale da više od polovice stanovništva slobodno vrijeme provodi čitajući ili prateći televizijski program.¹⁸ I jedno i drugo bilo je povoljno za smogovce.

Prvih je pet epizoda *Smogovaca* premijerno prikazivano u sklopu dječjeg programa nedjeljom prijepodne, od 4. travnja do 2. svibnja 1982., a reprize između 15. travnja i 13. svibnja, četvrtkom u 17.45 sati, između *Vijesti* i *TV-kalendar*a. Tijekom tih nekoliko tjedana serija je oduševila publiku i kritičare koji su joj, ocjenjujući je u *Studijevoj* rubrici, redovito blagonaklono dodjeljivali po vijenac ili dva, nikada negativne kaktuse. Već je u prvoj najavi zamjetno očekivanje određene svježine: „Na programu je i prva epizoda nove igrane serije za djecu ‘Smogovci’. Sadržaji svih pet epizoda te serije vezani su uz jednogodišnju kroniku Naselka – naselja na zagrebačkoj periferiji. Serija ‘Smogovci’ po karakteru je humoristična, iako ćemo biti svjedoci mnogih ozbiljnih i važnih događaja. Bit će to i jedno novo viđenje odraslih iz dječje perspektive.“¹⁹ Sljedećih je tjedana serija hvaljena kako zbog uvođenja reprize tako i zbog svoje kvalitete: „...repriza

17 Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Zagreb 2010, 149-152. Vežano za sljedeće rečenice o televiziji vidi također 181-182, 188-191.

18 Isto, 198. O počecima televizije u Hrvatskoj vidi npr. Nikola Vončina, *Hrvatske TV drame i serije (1956-1971)*, Zagreb 2011., a o televiziji u društvenoj povijesti socijalističke Slovenije u: Maruša Pušnik, „Flirting with Television in Socialism. Proletarian Morality and the Lust for Abundance“, *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar i Maruša Pušnik, Washington 2010, 227-258. Dodatnu literaturu vidi u: Sabina Mihelj, „Understanding Socialist Television. Concepts, objects, methods“, *View. Journal of European Television History and Culture*, 3, 5, 2014, 7-16. S. Mihelj voditeljica je znanstvenog projekta „Screening Socialism“ koji se provodi na Sveučilištu u Loughboroughu, u Engleskoj.

19 „RTV-program“, *Studio*, 939, 1982, 36.

prve epizode [...] prilika je i za one koji nedjelju koriste za izlete da vide tu zagrebačku seriju – školski primjer TV-poslenicima kako bi se mogle raditi i serije za odrasle.²⁰ Na tom „uspješnom pohodu“ seriju su pratili i djeca i odrasli – „jedni zbog jasne priče, prilagođene dječjoj dobi, a odrasli zbog duhovitog dijaloga i dobre, cjelokupne prezentacije serije“.²¹ Hvaljeni su „visok profesionalni nivo“ i „izvrstan scenarij“ dok je autor Hitrec pojašnjavao svoj pristup sljedećim riječima: „Ne postoji neki poseban humor za djecu i neki poseban za odrasle, postoji samo humor.“²² Nekoliko godina kasnije Hitrec će o svom autorskom receptu reći: „Serija je rađena na način na koji se rade stripovi, te je to jedan od razloga velikog odaziva mlade publike. Čini se da je ovo sretan prijelaz između stripa i televizije, dva vrlo popularna medija.“²³ Ključ nije bio samo u stripovima jer Hitrec je „već odavno shvatio da se djeci na televiziji najviše sviđaju spotovi i crtići, pa je svom tekstu dao ritam crtića, a to znači da nema scene bez štos“.²⁴

U ožujku 1984. u starom su terminu četvrtkom poslijepodne najprije reprizirane stare epizode da bi potom od 5. travnja do 3. svibnja slijedile nove koje su usto reprizirane tri dana kasnije, nedjeljom prijepodne. Snimljeni „zbog dobrog prijema [...] kod publike“, komentatorima su *Smogovci* iznova bili „sjajni“.²⁵ Dvije su glumice kasnije iste godine dospjele do naslovnice *Studija*, iako se to nije dogodilo povodom *Smogovaca*. Zbog uloge u igranome filmu Ana Marija Petričević (Dunja) proglašena je jednom od novih filmskih zvijezda,²⁶ a Gorana Stepanić (Marina) proslavila se ulogom Melite u dječjoj seriji *Lažeš, Melita* koju je Puhovski snimio između dviju sezona *Smogovaca*. Naslovnica je bila povezana s intervjuom s malom glumicom koja je govoreći o liku Melite pojasnila kako je dobila ulogu Marine: „Televizija je došla u školu August Šenoa na Selskoj cesti, pa smo pred njima recitirali, predstavljali. Nakon toga nastupali smo pojedinačno, i onda su mene izabrali za ulogu Marine u *Smogovcima*.“²⁷

Tri godine kasnije, od ožujka 1987., smogovci su opet zauzeli male ekrane, najprije reprizom starih epizoda, a od 21. svibnja do 25. lipnja s novim nastavcima. Termin je bio četvrtkom u 8.30, između *Vijesti* i obrazovnoga programa, te u reprizi u 17.30, između *Kronike Zajednice općina Split* i obrazovnoga programa. Dvije posljednje epizode zbog prelaska na ljetnu shemu emitirane su samo poslijepodne. Svježina je iznova bila riječ koja se najčešće spominjala u komentarima. *Smogovci* su „osvježenje“ u programu dječje redakcije i u igranom programu jer do njih „serija za mlade, koje nepretenciozno i bez izražene didaktičke poruke progovaraju o mladima danas, gotovo da i nije bilo“.²⁸

20 „Od subote do subote“, *Studio*, 1982, 942, 6.

21 „Od subote do subote“, *Studio*, 1982, 941, 6.

22 „Od subote do subote“, *Studio*, 1982, 946, 6; „Priča o Zagrebu“, *Studio*, 1982, 940, 30.

23 N. S., „Povratak Smogovaca“, *Studio*, 1987, 1196, 45.

24 Aleksandar Veljić, „Djeca Zagreba“, *Studio*, 1988, 1256, 15.

25 Dagmar Ruljančić, „Povratak Smogovaca“, *Studio*, 1984, 1038, 26; „Od subote do subote“, *Studio*, 1984, 1046, 7.

26 Alemka Lisinski, „Nove zvijezde jugo-filma“, *Studio*, 1984, 1063, 16-17.

27 A. Veljić, „Melita nikad ne laže“, *Studio*, 1984, 1054, 53.

28 Nataša Smaić, „Novi Smogovci: Neki novi klinici“, *Studio*, 1987, 1206, 29.

U svibnju i lipnju *Smogovci* su u dva navrata dobili čak po tri vijenca jer „nisu izgubili ništa na svježini i aktualnosti“ te su „jednako duhoviti, vedri i aktualni“.²⁹ Zaključeno je čak da je to „serija koja po svojoj svježini, neobuzdanosti i sadržajnoj dinamici može suvereno izdržati usporedbu s bilo kojom sličnom serijom svjetske proizvodnje. Očit dokaz da dobra ekipa i zdrav entuzijazam može uroditi vrlo kreativnim plodom“.³⁰ Kvalitetu su prepoznale inozemne televizijske kuće pa se serija do tada već prikazivala u Australiji i Švedskoj.³¹ Kasnije su je mogli pratiti i gledatelji u Njemačkoj, Novom Zelandu, Kini i Albaniji.³²

Nakon tri proljetne premijere uslijedila je jedna jesenska kada je u četvrtak, 7. rujna 1989., u 8.30 sati, krenulo ponovno prikazivanje serije, ali ovoga puta je reprizirana samo treća sezona. Na nove je epizode red došao od 19. listopada do 30. studenog, u jutarnjem terminu i ponovno u popodnevnom oko 17.30 sati, između poslijepodnevno *Dnevnika* i kviza *Brojke i slova*, u vrijeme kada su emitirali i drugi i treći program Televizije Zagreb. Samo posljednja epizoda zbog programa prilagođenoga prazniku prikazana u 11.30 i nije reprizirana. Povremeni izostanak poslijepodnevne reprize zbog iznenadnih „izvještaja sa sjednica“ nailazili su na negodovanje publike i televizijskih kritičara jer tada propuštenu epizodu „klinci iz prijepodnevnog turnusa nisu mogli pogledati“.³³ Tražila se isprika i novi termin koji bi zaliječio odnos između iznenadnih promjena u programu, dvosmjenske školske nastave i nedovoljno proširenih videorekordera. Usprkos tome *Studijevi* vijenci zbog ponovnog prikazivanja i svega ponuđenog u ovim epizodama ni tijekom ovoga ciklusa nisu izostali: „Hitrecova saga o Vragcima, čiji pravi naslov odiše neodoljivim mirisom gradskog djetinjstva, opet šarmira neobičnim spojem realizma i fantastike. [...] Osebujna i simpatična, serija je dosljedna sama sebi u brojnim kvalitetama i rjeđim manama, te tako postaje trajna kvaliteta na ekranu.“³⁴ Ni djeca ni odrasli, ali ni televizijski kritičari nisu se mogli zasititi serije: „Velika popularnost te serije zasniva se djelomično i na poznatim i svakodnevnim gradskim situacijama i likovima, kao i poznatim klišeima suvremene pop-kulture koje Hitrec vješto ugrađuje u svaku priču.“³⁵ Za uvodnu špicu čak je preuzeta i glazba Elmera Bernsteina skladana za vestern *Sedmorica veličanstvenih* (*The Magnificent Seven*, John Sturges, 1960.), a i smogovci se pojavljuju odjeveni u kauboje. Primjer je to ne samo zapadnjaštva, već i doslovne vesternizacije hrvatske i jugoslavenske popularne kulture.

29 „Na kraju tjedna“, *Studio*, 1987, 1210, 52.

30 „Na kraju tjedna“, *Studio*, 1987, 1207, 52.

31 N. S., „Povratak Smogovaca“, *Studio*, 1987, 1196, 45.

32 Novak, *Hrvatsko novinarstvo*, 403.

33 „Vijenci i kaktusi“, *Studio*, 1989, 1335, 48.

34 „Vijenci i kaktusi“, *Studio*, 1989, 1330, 48.

35 „Vijenci i kaktusi“, *Studio*, 1989, 1332, 48.

Smogovci u društvenoj povijesti

Smogovci su gradska djeca koja su „od djetinjstva vukla svoje ravne tabane i više-manje iskrivljene kičme čas vlažnim čas užarenim asfaltom, sama u napuštenim stanovima ili na ulici koja je donosila prijetnje automobila i huligana-ucjenjivača“.³⁶ Jasno su postavljeni u prostor i vrijeme: u Zagreb i četvrt Peščenicu 1970-ih i 1980-ih. U prvom romanu *Cobra* putuje u Beč 23. studenog 1974., a iz Zagreba se može pratiti gradnja televizijskoga tornja na Sljemenu koja je također događala polovicom toga desetljeća. U televizijskoj seriji vrijeme radnje pomaknuto je malo unaprijed, na početak osamdesetih, no sljedeća dva romana usklađena su s televizijskom serijom. U drugome je romanu riječ o polovici osamdesetih, neposredno prije održavanja Univerzijade jer Nosonja postaje autor maskote sportskih igara, dok je treći smješten u vrijeme nakon manifestacije, u 1988. godinu, i u dotjerani Zagreb koji više nije toliko nalikovao „prljavom svinjcu“.³⁷ Zadržao se ipak kontrast između stanovnika Nebodera i Naselka, „onih gore“ i „onih dolje“.³⁸ Jedni su stanovali u zgradi koja u romanu ima samo devet katova, ali je za susjede to „bezobrazno visoko“; drugi su se držali Naselka, „te male kolonije proletera“, okružene zgradama i tvornicama.³⁹ Novu su kuću Vrageci u Naselku gradili bez građevinske dozvole pa su čak dobili rješenje o rušenju jer „čitav će se Naselak rušiti u skorjoj budućnosti“, a na njegovu mjestu očekivala se izgradnja „pet-šest odurnih nebodera, a u njima će dobiti stanove i žitelji Naselka“.⁴⁰ Trudna Dragecova supruga i buduća Bongova majka zbog svojeg je drugoga stanja tada spasila kuću, no građevina ni godinama kasnije nije bila ožbukana, čak ni onda kada je konačno dobila telefonski priključak.

Dovoljno je to motiva koji govore o industrijalizaciji, urbanizaciji i socijalističkim „nedovršenim modernizacijama“.⁴¹ Međutim, koliko su smogovci doista uronjeni u kasni socijalizam?⁴² Neizravno poprilično, ideološki nimalo, a izravno upućivanje na socijalizam vrlo je rijetko. Dakle, smogovci slave višednevne „prvomajske praznike“, pomažući u gradnji vikendice sudjeluju u „dobrovoljnim radnim akcijama“, prolaze ispod kestenova u Ulici socijalističke revolucije i Trgom Republike, na kojem djed Jozo pokazuje štapom „kao svojedobno ban Jelačić“. Trgom i drugim prostorima patroliraju „milicionari“, u nogometnim pregovorima Pero je „drug“, učiteljica je jednostavno

36 Hrvoje Hitrec, *Smogovci*, Zagreb 1982, 72-73.

37 Isto, 72. O Univerzijadi vidi: Jasenko Zekić, „Univerzijada ‘87. – drugi ilirski preporod“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39, 2, Zagreb 2007, 299-318.

38 Hitrec, *Smogovci*, 13-14.

39 Isto, 13, 98.

40 Isto, 92.

41 Vidi Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić (ur.), *Unfinished Modernisations: Between Utopia and Pragmatism. Architecture and Urban Planning in the Former Yugoslavia and the Successor States*, Zagreb 2012.

42 Najcjelovitiji političko-društveni pregled toga razdoblja: Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

„drugarica“, a „zdravo“ uobičajen pozdrav.⁴³ Pri testiranju radi upisa u školu Bongo i pedagoginja nisu uspostavili dobru komunikaciju jer on joj se obraća s „dobar dan“ i „gospodo“ dok ona zahtijeva „zdravo“ i „drugarice“. Pedagoginja se birokratski poziva na jednakost pojašnjavajući Bongovim roditeljima da škole nemaju posebne programe za nadarenu djecu: „Za nas su sva djeca ista. Da je ne znam kako genijalan opet će ići sa svom drugom djecom lijepo iz razreda u razred kako to programi prosvjetna služba propisuju...“⁴⁴ Prešutno privilegiranje ipak je postojalo, primjerice u bolnici pretrpanoj bolesnom djecom gdje je jedan dječak imao nešto više privatnosti, o čemu je Nosonja upitao bolničarku i dobio sljedeći odgovor: „A ne, to je znate, sin jednog jako visokog... [...] Ne, ne košarkaša. Jednog, znate...“⁴⁵ Protiv društvenih nejednakosti Kumpić će se buniti za vrijeme kopanja bazena u dvorištu punice Crnoga Džeka uzvikujući sa svojom govornom manom: „Dule buržoazija!“⁴⁶ Potpuno u skladu s vremenom, smogovci su dospjeli i do Jugoslavenske narodne armije (JNA). Dok je nastavnik Fabijan u vojsci bio još u vrijeme „gužve oko Trsta“,⁴⁷ dakle Trščanske krize 1953., Mazalo je vojni rok služio u Skopju, a tamo će Dunju, koja je kartu kupila u zagrebačkoj poslovnicu Jugoslavenskog aerotransporta (JAT), za jednoga posjeta 1988. primiti dežurni vojnik iz Pule. Mazalo dobiva naredbu „dejsstvuj, dejsstvuj“,⁴⁸ a dobio je i pet nagradnih slobodnih dana nakon što je naslikao Marxa i Engelsa. Dunjin otac Žandar, čiji je nadimak određen njegovim policijskim zanimanjem, kćer je u Makedoniju ispratio u strahu od „eskalacije međunarodnog terorizma“ neovisno o tome što je let bio domaći: „Treba biti budan. Ako počnu pucati, ti legni na pod.“⁴⁹ Još na Mazalovu ispraćaju iz Zagreba Žandar je napomenuo uobičajenu frazu o sigurnosti Jugoslavije: „Pazi, neprijatelj nikad ne spava“; dobivši prepoznatljivo subverzivan Nosonjin odgovor: „Zato ga je lako prepoznati. Po podočnjacima.“⁵⁰

Jedan je od najvećih neprijatelja osamdesetih sigurno bila gospodarska kriza, i upravo ona otkriva mnogo više o svakodnevici smogovaca.⁵¹ Naime, poput nekih sablasti ili bauka iz devetnaestoga stoljeća, „bauk krize nadvio se nad Neboderom“, između ostaloga i zato jer Nosonja dugo nije dobro zaradio na slikama i crtanim filmovima, supruga mu je nezaposlena, a nužni manji iznosi pronalaze se u Dadinoj ušteđevini i džeparcu.⁵² Znatno je veća ušteđevina bila ona mame Vragec jer od maraka zarade-

43 O praznicima i tradicijama vidi: Dunja Rihtman-Auguštin, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb 1990, 21-32; Valentina Gržinić, „Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri“, *Radionica za suvremenu povijest*, 71-87.

44 Hrvoje Hitrec, *Zbogom, smogovci*, Zagreb 1989, 83.

45 Hitrec, *Smogovci*, 67.

46 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 85.

47 Hitrec, *Smogovci*, 89.

48 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 8.

49 Isto, 27.

50 Hrvoje Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, Zagreb 1987, 161.

51 Kratki pregled gospodarskog stanja vidi u: Duda, *Pronađeno blagostanje*, 23-35.

52 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 146.

nih u SR Njemačkoj izgradili su i opremili novu obiteljsku kuću, no poslije mamina povratka ušteđevina se brzo topila.⁵³ Bez „dvije milje“ ili 20.000 novih dinara 1988. nije se moglo na tržnicu i u mesnicu: „To se više zbilja nemre izdržati, pa kam to vodi. Ljudi nemaju više ni za kruh. [...] Bome, meso više nećemo kupovati – odlučila je majka Vragecovih koja je već počela mijenjati u dinare ono malo maraka što joj je preostalo iz doba gastarbajteraja.“⁵⁴ Dragec i Sonja u kući su držali „šest milja“ ušteđevine,⁵⁵ za kojom je možda posegnuo ujak Flek, a to je na razmeđu 1986. i 1987. bila polovica prosječne mjesečne plaće.⁵⁶ Kod kuće je „u čarapi“ gotovinu držala i gospođa Krištof, Flekova supruga i punica Crnoga Džeka, koja je uživala u imovini naslijeđenoj od muža, no kako je mnogo toga do 1989. potrošeno, i nju su ljutile cijene na tržnici: „Pa to je nevjerovatno, znate vi pošto je vijenac češnjaka... kao zlatna ogrlica.“⁵⁷ Samo godinu ranije njezina je kći, tada još Perina žena, trošila kao „da je iz ‘Dinastije‘“, američke sapunice o bogatoj obitelji Carrington.⁵⁸ Međutim, smogovci su se na cijene žalili još 1974. kada inflacija, u usporedbi s onom s kraja sljedećega desetljeća, nije bila vrijedna spomena. Prodavačica je tada pred Nosonjom opravdavala cijenu jaja od dinar i pol drugim poskupljenjima: „Tak, lepo, benzin je poskupil. [...] ...a kaj se more dragi gopon kad sve ide tak gore nismo mi krivi...“⁵⁹

Tek 1988. Nosonja je odustao od tržnice, u čemu mu je pomoglo sljemensko zemljište koje je imao od ranije: „Sve je danas privremeno. Jedino što je sigurno jest zemlja! Treba se vratiti na zemlju! Prelazimo na plan ‘B’. [...] Krumpir, rotkvice, paradajz u vlastitoj režiji. Farmu imamo, još samo kućica i nekak bumo isplivali.“⁶⁰ Prije prelaska na novi plan, usprkos besparici našlo se novca za kupnju videorekordera s obrazloženjem: „Pa moramo se nekak zabaviti da ne pošasavimo.“⁶¹ Na stranu zabava, vrtlarstvo je bilo samo jedan od mogućih izlazaka iz krize. Hitrec je svojim junacima na raspolaganje stavio odlazak na rad u inozemstvu, natjecanje u kvizu, zaradu preko unosnih sportova, pronalaženje nafte, uzgoj svinja, igranje lutrije, razna mešetarenja te krupne i sitne krađe. U potonjima su predvodili Crni Džek i Kumpić, primjerice usisavanjem novca s Manduševca na zagrebačkom glavnom trgu ili krađom slika iz Muzeja Mimara. Sumnjivi poslovi ujaka Fleka uključivali su dva velika projekta: Pero i Bongo. „S Bongom nema krize“, stajalo je u *Večernjem listu* kada su ljeti 1988. dječakove nadnaravne sposobnosti iskorištene za traženje nalazišta nafte i plina u Jadranu te Fleku

53 O gastarbajterima vidi: Radelić, 424-428, te posebno Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2012.

54 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 15.

55 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 83.

56 O plaćama i cijenama vidi: Duda, 33.

57 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 69.

58 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 130.

59 Hitrec, *Smogovci*, 49.

60 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 146.

61 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 58. O uređajima za zabavu i videorekorderima vidi: Duda, 177-191.

kao menadžeru omogućile dobru zaradu.⁶² Mnogi su toga ljeta ostali u gradu: „More bijaše uopće fiksna ideja znojnih Zagrepčana ali većina nije imala love za taj luksuz pa je nastavila lizati sladoled u Zagrebu.“⁶³ No, Flek, Bongo i mala Lora plovili su Jadranom, a ubrzo uživali u tri stotine milijuna akontacije, podijeljenih na pola, čime su – ako je riječ o starim dinarima – i ujak i dječak za početak posla dobili po tri stotine prosječnih plaća. Prije toga Flek je bio menadžer Dinamove desetke Pere, no izdao ga je za 15 milijuna dinara. Pero nije bio zadovoljan svojim statusom u klubu, za razliku od novijih igrača ni poslije pet godina nije dobio stan, no mama Vragec nikako mu nije željela da prođe kroz gastarbajtersko iskustvo: „Ja znam što je tuđa zemlja, nije to za njega.“⁶⁴ Velikoj zaradi od sporta nadali su se Marinini roditelji, posebno u razdoblju kada je igrala tenis. No, trčanje odraslih za „lovom i slavom“ završilo je novčanim dugom treneru, a Marina „na užas svoga oca i srdžbu majke nije uspjela ni u jednom sportu.“⁶⁵ Drugim je putem krenuo Nosonja: „Za jedan sat se može zgrabiti pristojna kinta, ne? A tu za par milja crtam ko blesav deset dana.“⁶⁶ No, od njegove pobjede u *Kviskoteci* ne bi bilo ništa da mu u dogovorima na kviz-pitanja svojim signalima preko ekrana nije pomogao Bongo.

Vragecovi su krizu nastojali prebroditi pomoću uzgoja svinja u dvorištu obiteljske kuće za što je bio zadužen Buco koji je uzgoj pred sanitarnim inspektorom spasio podmićivanjem s 15 kilograma mesa te je s prašćićima postao „pravi dečko za krizu.“⁶⁷ Stanovnici nebodera nisu imali mogućnosti za stočarske hobije kraj kućnog praga. Nosonja stoga svome Dadi za doručak kupuje paštetu, žemlje i jogurt. U školi se smogovcima nudi kruh i pekmez, a znaju posegnuti i za sirom Zdenka. Buco na Sljemenu kao od šale može pojesti četiri tanjura sira s vrhnjem, a drag mu je i pekmez iz staklenke spremljene u ostavi. Bonga se jednom prilikom pokušava pridobiti čevapčićima i palačinkama s orasima. U čašama se smogovcima najčešće nalazi Coca-Cola, no ima i Nare te gemišta i piva, na kolodvoru se reklamira Lipički studenac, a kao posljednja želja pred moguću smrt u drevnom vinskom podrumu spominje se i Cockta. Naravno, kvaliteta prehrane ovisila je o financijskoj situaciji pa je na ljetovanju u zagorskome dvorcu pečeni odojak na jelovniku bio samo jednom i to tijekom Perina čašćenja u gostionici, a pred smogovcima su se obično znali naći „masni papiri, a na njima narezana mortadela, špek, kobasice i luk.“⁶⁸ Srećom Štefek je bio vješt u ribolovu i čak samo s običnom udicom uspješniji od suparnika s odličnom opremom nabavljenom u inozemstvu: „Desetak metara uzvodno, na drugoj obali rječice što se ulijevala u jezero pecao je

62 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 209.

63 Isto, 175. O godišnjim odmorima i turizmu vidi: Duda, 291-386; Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Zagreb 2013.

64 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 117.

65 Isto, 109, 38.

66 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 93.

67 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 16.

68 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 15.

neki novopečeni gradski ribič u punoj opremi s blistavim novim štapom nabavljenim u Grazu.⁶⁹

Socijalne su razlike bile vidljivije i na području motorizacije jer „malo je tko od stanovnika Naselka imao automobil, ali ih je zato bila sva sila pred jedinom zgradom u Naselku“.⁷⁰ Nosonja iz Nebodera u početku je vozio rabljeni fičo koji nije na vrijeme platio bivšem vlasniku mesaru kojega je zato trebalo izbjegavati: „Ima on dosta novaca. Samo nas je na vagi zakinuo u ovih deset godina barem za tri kotača.“⁷¹ Kada je fičo završio u grabi, Nosonja je kupio dianu, „već napola raspadnutu“.⁷² Na cestama su i Citročnova žaba, Vespin skuter i Yamahin motocikl. Smogovci su se igrali malim vatrogasnim automobilima, vozili poni-bicikle, a u osamdesetima velika su im želja bili bicikli BMX. Kroz Naselak je bućio vlak, Cobra je Generalturistovim autobusom putovao do Frankfurta, zapravo u Beč, a Dunja je u Skopje letjela zrakoplovom za koji je kartu kupila na informatiziranom agencijskom šalteru.

Fascinacija računalima, robotikom i svemirom uvelike je obilježila Cobrine tinejdžerske i Bongove dječje godine.⁷³ Cobra je na ljetovanje u dvorcu ponio svoje računalo, koje je dobio kao nagradu za prvo mjesto u natjecanju mladih kemičara, no računalo se prikradao i njegov mali nećak Bongo. Ono što je za Nosonju bio „užasan tehnički izum“ i „vražja naprava“, u dječakovim je rukama zbog njegove natprosječne inteligencije i ekstrasenzorskih sposobnosti dobivalo potpuno novi smisao: „Nekoliko trenutaka je jadni Nosonja blenuo kao tele u šarena vrata, jer nikako nije mogao pojmiti da to ništa od čovjeka, to četvrt čovjeka, to nešto malo i nikakvo, dakle da taj Bongo kuži tu vražju napravu. A Bongo je ozbiljno eksperimentirao s kodovima i baš je bio blizu rješenju...“⁷⁴ Dovelog ga je to i do komunikacije s izvanzemalcima.

Romani obiluju referencama na popularnu kulturu, na svijet televizije, glazbe, filma, sporta i najšire shvaćenu potrošačku kulturu.⁷⁵ Raspon je širok: od Gospe iz Međugorja

69 Isto, 37. O kupovini u inozemstvu vidi u: Duda, 69-83; Breda Luthar, „Remembering Socialism. On Desire, Consumption and Surveillance“, *Journal of Consumer Culture*, 2, 2006, 229-259; Maja Mikula „Magistrala žudnje. Prekogranični šoping u bivšoj Jugoslaviji (od 1960-ih do 1980-ih)“, *Sunčana strana Jugoslavije*, 225-249.

70 Hitrec, *Smogovci*, 97. O motorizaciji vidi u: Duda, 205-289. Vidi također: Marko Miljković, *Western Technology in a Socialist Factory: The Formative Phase of the Yugoslav Automobile Industry, 1955-1962* (diplomski rad, Central European University), Budimpešta 2012; također i druge radove istoga autora.

71 Hitrec, *Smogovci*, 38.

72 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 5.

73 O informatizaciji vidi u: Duda, 191-195; Martin Pogačar, „‘GAME OVER’: Računalnici, socializem in spomin“, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Zagreb i Pula 2013, 317-349.

74 Hitrec, *Smogovci i strašni Bongo*, 24.

75 O popularnoj kulturi vidi: Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd 2012; Zoran Janjetović, *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Beograd 2011; Iris Adrić et al. (ur.), *Leksikon YU mitologije*, Zagreb i Beograd, 2004. O potrošačkoj kulturi vidi: Duda, 2010; Patrick H. Patterson, *Bought & Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Ithaca i London, 2011. Vidi

do ljepotice sa *Startove* duplerice, od Muzeja Mimara do lunaparka. U Koncertnoj dvorani Vatroslav Lisinski koncert održavaju Ike i Tina Turner, koji nisu bili nimalo zadovoljni zagrebačkom publikom. Dunja čita časopis za djevojke *Tina*, posebno savjete za tinejdžerice, sluša Georgea Harrisona, čita ljubiće i želi postati glumica.⁷⁶ Marinini roditelji za svoju kćer sanjaju karijeru kakvu su ostvarili Martina Navratilova i Björn Borg. Dok Dražen Petrović igra u Ciboni, Pero Vragec čita sportski magazin *Sprint*, igra za Dinamo, a utakmice na televiziji komentira neizostavni Mladen Delić. Drugi čitaju *Večernji list*, a televizijski program nudi i *Dinastiju*. Na televiziji je i *Kviskoteka*, najpopularniji kviz Televizije Zagreb i mjesto gdje se Nosonja susreće s voditeljem Oliverom Mlakarom. Nosonja je autor animiranih filmova pa stoga ne cijeni animaciju Walta Disneya, a autor je i Zagija, maskote zagrebačke Univerzijade. Smogovci poznaju strip-junaka komandanta Marka, štrumpfove, E.T.-ja, Supermana i Masterse. Odlaze u maksimirski zoološki vrt i na nogometne utakmice, kreću se u gradu sa Zvečkom, Blatom, kinom Lika, diskotekom Big Ben i kazalištem Trešnja. Luduju kao maturanti. Jedni druge plaše novoootkrivenom sidom, ali i toplim vodama Save koje stižu iz smjera nuklearne elektrane u Krškom, puštene u pogon početkom osamdesetih.

Prilično morski bio je pak prizor moderne školske zgrade nalik na tanker koji se našao na zagrebačkoj Peščenici. Škola je bila službeno mjesto susreta djece iz Naselka i Nebodera, neovisno o očitim klasnim razlikama: „I ona iz Naselka i ona iz Nebodera išla su u isti tanker, grijala iste klupe, igrala se na istom igralištu, pa među njima i nije bilo neke veće razlike, osim što su ona iz Naselka imala stare zimske kapute, a ona iz Nebodera nove, što se na ovima iz Nebodera sve sjalo, a onima iz Naselka propuštale cipele, što su oni iz Nebodera imali poni-bicikle, a oni iz Naselka samo noge, osim u iznimnim slučajevima: naime, ona djeca iz Naselka kojoj su roditelji bili u gastarbajteraju, u Švapskoj, bila su bolje odjevena...“⁷⁷ U toj su školi, nazvanoj po Vladimiru Nazoru, oni zajedno recitali stihove Grigora Viteza o izgradnji neprijatelju neosvojevoga grada s „najvećom ulicom radosti“, „mnogo zelenih krošanja“ i „mnogo plavog neba“.⁷⁸ Zajedno su na putu do škole nastojali prijeći zebro „koju je bilo teže zajahati no onu u zoološkom vrtu“.⁷⁹ Na leđima su im bile teške školske torbe u kojima su, uz ljepilo OHO, bili udžbenik iz prirode i društva, čitanka, dječji časopis te cjelokupna oprema, baš kao kod Dade kada je išao u drugi razred: „U torbi je imao: matematiku, bilježnicu za matematiku, hrvatsku bilježnicu, bilježnicu iz prirode i društva, bilježnicu za lektiru, blok za zapisivanje ili kako Nosonja reče ‘blok za senilce’, ‘Moj dom i zavičaj’, pa onu ‘Zlatnu lađu’, s beskonačnim pjesmurinama, ‘Radost’, drvene boje, pernicu, ravnaletinu, jedne

također: Breda Luthar, Maruša Pušnik (ur.), *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Washington 2010.

76 Analizu sadržaja *Tine* vidi u: Reana Senjković, *Izgnubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Zagreb 2008.

77 Hitrec, *Smogovci*, 14.

78 Isto, 9.

79 Isto, 8.

smrdljive papuče i ručnik.⁸⁰ Neki su na testiranju čitali brže od drugih pa je tako u drugom razredu Štefek uspio pročitati 86, a Dado 60 riječi u minuti.⁸¹ „Ta nova matematika“ išla im je bolje nego njihovim roditeljima koji „su si razbijali glave, češkali se po ušima i grizli nokte, propadali duševno i tjelesno, dok na kraju nisu počeli glasno vrištati“.⁸² Škola je donosila i izvanastavne aktivnosti, primjerice prikupljanje staroga papira, čajanke i izlete. „Tako su i Dado i Štefek nekoliko dana, zajapureni i uzbuđeni, trčali po stanovima, zvonili i tražili stare novine“,⁸³ a nekoliko godina kasnije „razred Dade i Marine pretvorio je prirodoslovni kabinet u diskač te se školska zgrada tresla u ritmu rocka od kasnog popodneva do krupnih večernjih sati“.⁸⁴ Razred Dunje i Mazala na čak desetodnevni je mali maturalac otišao preko Ogulina i Gorskog kotara do Kostrene, no Dunju je oprezni otac policajac jedva pustio uz zaključak koji je sigurno najpoznatija rečenica cjelokupnoga ciklusa o smogovcima: „No da, oni su mali ali su veliki... odnosno hoću reći nisu više mali ali su dosta veliki da ne budu mali...“⁸⁵

Djetinjstvo bez ideologija?

Ideološki okvir djetinjstva u jugoslavenskom socijalizmu bio je zadan djelatnošću pionirske organizacije te nastavnim programima. Očekivalo se da utjecaj obitelji bude slabiji od formativne snage škole, drugih javnih ustanova i masovnih organizacija, a vjerski život djece ostao je daleko od svih školskih aktivnosti i skriven u svijetu privatnosti. Školske čitanke i udžbenici nisu samo usađivali ljubav prema domovini i Josipu Brozu Titu, već i oblikovali djecu kao nove socijalističke građane.⁸⁶ Pritom je posebno važnu ulogu imalo primanje učenika prvih razreda osnovne škole u Savez pionira Jugoslavije, što je bio ritual svojevrstne političke inicijacije. Savez pionira Hrvatske je pod okriljem Saveza društava Naša djeca i uz potporu drugih organizacija tijekom pedesetih godina uspostavio nove, manje ili više ideologizirane rituale koji su izgrađivali tradiciju djetinjstva u socijalizmu: proljetne i jesenske svečanosti, darovi Djeda Mraza i Dan dječje radosti, primanje novih pionira na Dan Republike i čestitanje Titova ro-

80 Isto, 7. *Moj dom i zavičaj* bio je udžbenik iz prirode i društva, *Zlatna lađa* čitanka, a *Radost* je dječji časopis.

81 Isto, 56.

82 Isto, 11.

83 Isto, 81.

84 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 130.

85 Hitrec, *Smogovci*, 72.

86 O čitankama i udžbenicima vidi npr. Radina Vučetić, „ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: ‘Socialism Tailor-made for Man’ or ‘Child Tailor-made for Socialism’“, *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Beograd i Graz 2001, 249-263; Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.

đendana na Dan mladosti, proslavu Dana žena i Praznika rada, pionirske pohode i ljetovališta, Pionirski grad i pionirske domove.⁸⁷ Povrh toga, u zamahu prosvjećivanja i modernizacije stvarane su mogućnosti za razvijanje i predstavljanje dječjih kulturno-umjetničkih, tehničkih, znanstvenih, sportskih i drugih postignuća. Radi toga su, među ostalim, otvarana dječja kazališta i knjižnice, osnivani festivali i smotre, sajmovi i turniri, pokretani dječji časopisi i poticano snimanje dječjih filmova. Istodobno se razvijala dječja popularna kultura koja je, kao i ukupni kulturni razvitak Jugoslavije, bila pod utjecajem Zapada.⁸⁸ Igračke i slatkiši, crtani filmovi i televizijske serije, dječji književni klasici i bestseleri, stripovi, časopisi i albumi sa sličicama dobivali su sve izrazitiju ulogu u dječjoj svakodnevnici. Moguće je čak zaključiti da je uslijed jačanja potrošačke kulture i slabljenja socijalističke ideologije tijekom osamdesetih jugoslavensku djecu jače povezivalo tržište nego izvorne pionirske vrijednosti.⁸⁹ Prema takvome gledištu posljednje desetljeća socijalizma ideološki je „prazan prostor“ koji socijalistička ideologija napušta, a nove ga nacionalne ideologije još nisu zahvatile.⁹⁰

U takvim okolnostima čita se prvi te objavljuje drugi i treći roman o smogovcima. U takvom ozračju Hrvoje Hitrec dječjim čitateljima i gledateljima nudi prije svega zabavu koju smješta u konkretan prostor i vrijeme, u stvarne društvene okolnosti, ali ona je ispražnjena od svake socijalističke ideologije, osim one koja se provlači između redaka uz dozu humora i ironije. Smogovci tada još nisu otišli u Domovinski rat, ali se nikada niti ne pojavljuju kao pioniri, kao što nikada ne sudjeluju ni u kakvom javnom socijalističkom ritualu. Niti ranije, a niti u trećem romanu koji je i inače zasićeniji političkim markerima od prethodna dva, vjerojatno stoga što je zbog kasnijega objavljivanja tada neka obilježja sustava bilo jednostavnije ironizirati. Prevladavajuće popularno-kulturno i potrošačko ozračje dobro oslikava i posljednja rečenica prvoga romana: „Vama romančić, meni honorarčić.“⁹¹

Uronjeni u vrijeme blagostanja kasnih sedamdesetih i vrijeme krize ranih osamdesetih, smogovci su tražeći bolji život, možda sličan američkome snu, prelazili put od gotovo kaubojski blatne lokve u Naselku preko obiteljske vile koja oponaša životni stil iz *Dinastije* pa do mogućih naftnih bušotina u podmorju Jadrana. Susreli su se s

87 O pionirskoj organizaciji u ranom socijalizmu vidi: Igor Duda, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Marošević, Pula i Zagreb, 2013, 75-101.

88 Zoran Janjetović, „Komunizam na kašičicu. Ideološki sadržaji u Politikinom zabavniku“ 1952-1991“, *Tokovi istorije*, 4, 2007, 97-117; isti, „Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Studia lexicographica*, 4, 1(6), 2010, 33-59; Radina Vučetić, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, 3, 2011, 185-204.

89 Ildiko Erdei, „Odrastanje u poznom socijalizmu – od ‘pionira malenih’ do ‘vojske potrošača’“, *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Zagreb 2006, 205-240.

90 Isto, 208.

91 Hitrec, *Smogovci*, 107.

izletima, ljetovanjem na moru i gradnjom vikendice u okolici grada.⁹² Međutim, nesuđena Nosonjina sljemenska vikendica možda otkriva i ponešto skrivenoga:

Onoga dana kad je konvoj naivne djece različitih uzrasta krenuo na Nosonjinu farmu, onoga dana kad su bezazleni limači otrgnuti od uciviljenih roditelja, onoga dana kad su se namamljeni lažnim obećanjima i prijetvornim riječima Nosonjinim uputili na fol bezbrižno šumovanje a ustvari na dobrovoljne radne akcije – toga nesretnog dana okupilo se pola Naselka da isprati cirkusku karavanu koja se sastojala od Nosonjina automobila punog dječurlije i kamioneta privatnog autoprijevoznika iz kojeg su zlosutno virile daske i grede. [...] Naivni limači navukoše ono malo odjeće i istrčашe s lopatama, krampovima, motikama, sjekirama i pilama, žustri kao omladina u filmskim žurnalima početkom pedesetih.⁹³

Davši im po jogurt za doručak, Nosonja smogovce-radnike udobrovoljuje riječima: „Kad to izgradimo čeka nas svijetla budućnost.“⁹⁴ Međutim, koliba će se uskoro sama od sebe srušiti, a „od velikog, svijetlog Nosonjinog sna ostaje bezlična hrpa. I dim. I očaj.“⁹⁵ Kolibu začudo nije spašavao niti Bongo, s kojim se iz krize ionako moglo izaći koristeći samo nadnaravne sposobnosti i bajkovita rješenja. Uslijed svake ekonomske krize pojedincu mnogo opipljivija Bucina pomoć, ona u obliku uzgojenih praščića, ovdje također nije mogla biti ključna. Ne treba posebno naglašavati da čitanje romana u ovome ključu dovodi to toga da je Nosonjina koliba simbol političkoga sustava i zemlje koji su se krajem osamdesetih urušavali. Moguće je ovakav ključ čitanja iz romana pretegnuti u stvarnost pa u svemu tome iščitati naznake Hitrecova političkog angažmana početkom devedesetih kada je bio istaknuti član Hrvatske demokratske zajednice, prvi ravnatelj preimenovane Hrvatske radiotelevizije, ministar informiranja i potom saborski zastupnik. S takvim naknadnim znanjem historiografsko čitanje triju romana teško može izbjeći širu perspektivu, no ona bi zahtijevala podrobnije istraživanje Hitrecovih političkih stajališta i javnoga djelovanja tijekom posljednjih četvrt stoljeća, kao i mogućih službenih zapisa o njemu u vremenu komunističke vladavine.

Međutim, kada ne bi bilo naknadnoga znanja i kada bi romani o smogovcima bili jedini preostali pisani izvor iz razdoblja kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina, povjesničaru bi ponešto doista ostalo skriveno, ali uvelike bi pretegnulo otkrivanje novoga. Ukazali bi romani na niz općih modernizacijskih mjesta koja uvelike nadilaze lokalnu zagrebačku priču: na stambenu novogradnju i postupno nestajanje starih i sve češće za život neuvjetnih naselja, na suvremene školske zgrade i ponekad pretrpane bolnice, industriju koja radi i zagađuje, na širenje automobila i automobilske kulture,

92 O vikenticama vidi: Karin Taylor, „Moja vikendica. Kuće za odmor kao idila i investicija“, *Sunčana strana Jugoslavije*, 187-223.

93 Hitrec, *Zbogom, smogovci*, 148, 151-152.

94 Isto, 152.

95 Isto, 172.

televizora u boji i videorekordera. Tekst bi obogatio znanje o praksama svakodnevice, obiteljskom životu, odrastanju, školovanju, emocionalnom životu i slobodnom vremenu. Doznalo bi se ponešto o skupoći i inflaciji, nezaposlenosti, potrebi za traženjem posla u inozemstvu, privremenim poslovima i honorarima te mnogo toga o raznim načinima zarade. Otkrilo bi se tako područje kvizova, lutrija i nagradnih igara, ali i zona sive ekonomije u kojoj prevladavaju sumnjivi ugovori i prijevare. Bilo bi u tekstu dokaza o bespravnoj gradnji, kršenju zakona i nalaženju rupa kojima se kazne mogu izbjeći, potom priznanja o podmićivanju službenika i korištenju veza pri upisu na studij, ali i opisa cijelih malih kriminalnih akcija. Povijest potrošačke i popularne kulture dobila bi desetke novih pojmova: od poznatih pića, preko dječjih igraćaka, pjevača i sportaša, televizijskih emisija i serija, sve do ideje *sam svoj majstor*. Prostori Naselka, Nebodera i obiteljskih vila s bazenom bili bi mjesta razlikovanja triju društvenih klasa, ali i prepoznavanja sličnosti među njima i ekonomskih slabosti koje ih povezuju, a time i njihove otvorenosti i mogućnosti prelaženja iz prostora u prostor, iz klase u klasu. Ono što bi između stvarnog i izmišljenog svijeta, faksije i fikcije, mogućeg i nemogućeg, ostalo otvoreno jest pitanje o tome što je pravo rješenje za izlazak iz svake gospodarske krize: Bucine svinje u dvorištu ili Bongova nafta u Jadranu.

SUMMARY

With Buco and Bongo against the crisis. Hitrec's *smogovci*, childhood and everyday life in late socialism

Three novels by Hrvoje Hitrec and the television series about *smogovci*, directed by Milivoj Puhlovski and produced by Zagreb Television, gained extremely high popularity among the readers and viewers and marked the childhood of the generation growing up in Croatia and other parts of Yugoslavia in the late seventies and eighties. In this paper the content analysis of the weekly *Studio* brings information on the reception of the TV-series and its place in the printed media and on television. Analysed from the perspective of history of everyday life and social history, the three novels as a source discover numerous historical markers. Although the plot is not associated with any official socialist ritual, the late socialist period can be easily detected in the social, economic and cultural context. All what is said in a humoristic or ironic manner, or even omitted, reflects the spirit of the time and the author's views of the period in which the novels were written.

Keywords: *smogovci*, Hrvoje Hitrec, television, children's literature, history of everyday life, socialism, Croatia